

Økonomisk modellering av sosiale normer: Om røykeloven og hensynsfulle røykere

Karine Nyborg og Mari Rege

I denne artikkelen presenterer vi resultater fra en spørreundersøkelse som viser at røykere opptrådte langt mer hensynsfullt overfor ikke-røykere i private hjem i 1999 enn 10- 15 år tidligere. Også forventningene om negative reaksjoner ved innendørs røyking har endret seg kraftig. Vi viser at en endring i sosiale normer for røykeatferd kan ha blitt forårsaket av skjerpingen av røykeloven i 1988. Analysen gir et eksempel på bruk av analysemetoder fra økonomifaget til studier av sosiale relasjoner.

Innledning

Analyse av sosiale normer er et område som tradisjonelt har sortert under sosiologi og sosialantropologi, mens økonomifaget inntil nylig har hatt relativt lite å bidra med på dette feltet. Den ofte karikerte *Homo Economicus* lar priser, inntekter og en gitt preferansestruktur bestemme hvordan han oppfører seg; han bekymrer seg ikke for hva omgivelsene måtte mene om ham. Denne forenklete atferdsbeskrivelsen har ikke gjort det lett verken å definere eller å analysere begrepet ”sosiale normer”.

I løpet av de siste par tiårene har imidlertid en rekke økonomer rettet sin oppmerksomhet mot økonomisk analyse av sosiale relasjoner. Et betydelig arbeid er blitt lagt ned for å formalisere begreper knyttet til dette: Sosiale normer og konvensjoner, sosial kapital, status, gjensidighet og konformitet. I internasjonale økonomitidsskrifter publiseres til stadighet nye bidrag på feltet, både av teoretisk og empirisk karakter.¹

¹ Noen få eksempler er Brock og Durlauf 2001, Schram 2000, Bolton og Ockenfels 2000, Gächter and Fehr 1999, Lindbeck et al. 1997, Bernheim 1994, Manski 1993, Cole, Mailath and Postlewaite 1992, Elster 1989.

Det er antakelig flere grunner til den bølge av nye forskningsarbeider en nå ser innen dette området. Én mulig årsak er at anvendelsesområdet for økonomisk teori stadig har blitt utvidet, noe som har tydeliggjort behovet for presise beskrivelser av atferd utenfor formelle markeder. Mange har for eksempel latt seg provosere av Gary Becker's nyklassiske tilnærming til kriminalitet (Becker 1968), ekteskap (Becker 1981), og avhengighet av rusmidler (Becker og Murphy 1988), og på denne bakgrunn begynt å lete etter nye måter å beskrive individuell atferd i slike sammenhenger.

En vel så viktig faktor er nok imidlertid utviklingen i metodeverktøy innen mikroøkonomisk analyse. Formell analyse av sosial samhandling er blitt langt enklere enn før, ikke minst takket være en stadig bedre forståelse av spillteori. Blant annet er den evolusjonære spillteorien, som opprinnelig ble utviklet for analyser innen biologi, i betydelig grad blitt videreutviklet og tilrettelagt for analyser av kulturelt (snarere enn genetisk) overleverte atferdsmønstre (se Weibull 1996).

En tredje faktor er fremveksten av eksperimentell økonomi. En lang rekke laboratorieeksperimenter har påvist at flere av prediksjonene fra den enkle *Homo Economicus*-modellen ikke rimer med empiriske data (se f.eks. Fehr og Fischbacher 2002, Schram 2000). Eksperimentelle metoder åpner nye muligheter for formell hypotesetesting, og data fra laboratorieeksperimenter kan også generere nye hypoteser.

Sosiale normer er et interessant studieobjekt i seg selv, men kan også ha stor betydning for analyse av økonomiske forhold. Et tidlig bidrag var Akerlof (1980), som viste at sosiale normer kan begrense hvilke lønns- og kontraktvilkår arbeidsgivere ønsker å tilby sine ansatte, noe som kan gi færre ansettelse og større arbeidsledighet. Sosiale normer kan begrense utnyttelse av velferdsstaten, slik at det blir mulig å opprettholde relativt generøse velferdsordninger (Lindbeck 1997, Lindbeck m.fl., 1999). Konformitetsnormer kan ha betydning for utviklingen av aggregert konsumerterspørsel over tid (Binder og Pesaran, 2001).

I denne artikkelen vil vi presentere en analyse av sosiale normer for hensynsfull røyking (Nyborg og Rege, 2002). Analysen gir et eksempel på hvordan analysemetoder fra økonomifaget kan benyttes til studier av normer og sosiale relasjoner. Våre intervjudata viser

at i tiden etter at røykeloven ble betydelig innskjerpet i 1988, har røykeatferden endret seg dramatisk i Norge, *også på steder der loven ikke gjelder*. Mange ulike forklaringer kan ligge bak denne atferdsendringen, men mye tyder på at vi har fått en endring i normene for hva som er sosialt akseptabel røykeatferd. Nedenfor vil vi presentere dataene fra spørreundersøkelsen, og deretter gi en mulig teoretisk forklaring på hva som kan ha skjedd. Vår konklusjon er at lovendringen i seg selv kan ha gitt støtet til en endring i sosiale normer.

Røykere er blitt mer hensynsfulle

I 1988 ble den norske røykeloven skjerpet, slik at det nå bl.a. heter: "I lokaler og transportmidler hvor allmennheten har adgang skal lufta være røykfri. Det samme gjelder i møterom, arbeidslokaler og institusjoner hvor to eller flere personer er samlet" (Lov om vern mot tobakkskader, §6). For svært mange mennesker innebar lovendringen at de ble skjermet mot passiv røyking på arbeidsplassen og under arbeidsreisen. Loven er i liten grad blitt håndhevet med kontroller og straffereaksjoner, men ser likevel ut til å ha blitt etterlevd i stor grad.

Relativt raskt etter lovendringen kunne en registrere at mange røykere endret atferd også på steder der loven ikke gjaldt. Det lot for eksempel til å bli stadig vanligere at røykende gjester tok med sigarettene utendørs, uten engang å spørre om de kunne røyke inne.

Tall fra Statens Tobakkskaderåds årlige undersøkelse om nordmenns røykevaner viser at andelen av befolkningen som ikke tillater røyking i eget hjem har økt betydelig i de senere årene (Statens tobakkskaderåd, 2002). Data om *røykeres faktiske atferd* når det gjelder hensynsfullhet overfor ikke-røykere i private hjem har imidlertid ikke vært tilgjengelig. I november og desember 1999 gjennomførte vi derfor en spørreundersøkelse der over 1100 personer deltok (SSBs Omnibusundersøkelse 4/99)². De av intervjuobjektene som oppga å være dagligrøykere, ble spurt hvordan de vanligvis opptrer når de er på besøk i private hjem. De som oppga at de ikke røyker, eller bare røyker av og til, ble spurt om hvordan gjester

² Undersøkelsen omfattet en lang rekke spørsmål, bl.a. om røyking, dugnadsarbeid og kildesortering. Nærmere beskrivelse av undersøkelsen finnes i Nyborg og Rege (2002), Brekke, Kverndokk og Nyborg (2002) og Bruvoll, Halvorsen og Nyborg (2000).

vanligvis opptrer hjemme hos dem. Fordi historiske data ikke var tilgjengelig for flere av de variablene vi ønsket informasjon om, ba vi også intervjuobjekter over 30 år om å oppgi hva de ville ha svart på et tilsvarende spørsmål 10-15 år tidligere. Her er det selvsagt en betydelig risiko for at mange husker feil. I mangel av mer presis informasjon, synes vi likevel disse tallene er interessante.

Tabell 1 og 2 oppsummerer svarene vi fikk om røykeres atferd "nå" (dvs. 1999) og 10-15 år tidligere. Merk at spørsmålene gjelder atferd på steder der røykeloven ikke gjelder.

Tabell 1. Svar fra dagligrøykere. Prosent

<i>Anta at du er på besøk hos venner som ikke røyker, og du ønsker å røyke. Det er ikke barn til stede. Hva gjør du som oftest?</i>	<i>"Nå"</i> (1999)	<i>10-15 år tidligere,</i> <i>alder $\geq 30^3$</i>
Antall som svarte	366	268
Røyker innendørs	1.6	36.9
Spør først, og røyker innendørs hvis vertskapet svarer at det er greit	47.3	41.8
Røyker ikke innendørs	50.8	16.0
Vet ikke	0.3	1.1

Kilde: Nyborg og Rege (2002).

Tabell 2. Svar fra ikke-røykere og "av og til"-røykere. Prosent

<i>Når du har gjester som er røykere, hva opplever du oftest? Anta at det ikke er barn til stede.</i>	<i>"Nå"</i> (1999)	<i>10-15 år tidligere,</i> <i>alder ≥ 30</i>
---	-----------------------	---

³ Prosenttallene summer seg ikke til 100 fordi nåværende røykere over 30 som ikke røyket 10-15 år tidligere (4,1 pst.) ikke er tatt med.

Antall som svarte	795	563
Gjestene røyker innendørs	10.4	73.7
Gjestene spør først, og røyker innendørs hvis jeg svarer at det er greit	45.2	15.5
Gjestene røyker ikke innendørs	44.0	9.6
Vet ikke	0.4	1.2

Kilde: SSBs Omnibus 4/99, Nyborg og Rege (2002).

Tabell 1 og 2 indikerer en dramatisk atferdsendring når det gjelder hvor hensynsfulle røykere er overfor tilstedeværende ikke-røykere. Riktignok er *nivåene* nokså forskjellig i de to tabellene, og det kan synes som om røykerne oppfatter seg selv som mer hensynsfulle enn det ikke-røykerne mener de er. Likevel er endringen meget klar. Mens bare 10 prosent av ikke-røykerne oppga at gjester vanligvis røyker innendørs hjemme hos dem (uten å spørre) i 1999, svarte hele 74 prosent at dette var det vanligste 10-15 år tidligere. Tilsvarende ser vi, både i tallene rapportert av røykere og ikke-røykere, en dramatisk økning i andelen som går utendørs uten engang å spørre om de kan røyke inne. Endringen er så markant at det er vanskelig å tenke seg at dette utelukkende skulle skyldes dårlig hukommelse og feilrapportering hos intervjuobjektene.⁴

La oss definere ”røyker innendørs” som den minst hensynsfulle atferden, ”spør først” som middels hensynsfullt, og ”røyker ikke innendørs” som mest hensynsfullt. Bare 2,2 prosent av dagligrøykerne over 30 år oppga å ha endret sin atferd i en mindre hensynsfull retning, mens 56,3 prosent oppga at de hadde blitt mer hensynsfulle. Mikrodataene viser også at bare 0,9 prosent av ikke-røykerne mener at røykernes atferd er blitt mindre hensynsfull, mens 70,5 prosent mener røykerne er blitt mer hensynsfulle.

⁴ Endringen skyldes ikke det faktum at de yngste intervjuobjektene bare fikk "nå"-spørsmålet, slik at utvalget er ulikt for de to spørsmålene. Tar vi de yngste helt ut fra datamaterialet, blir bildet omtrent uendret.

Forventede reaksjoner er sterkere enn før

At røykere i mindre grad enn før utsetter andre for passiv røyking, trenger ikke nødvendigvis å skyldes endrede sosiale normer. Det er for eksempel mulig at etterspørselen etter sosial aksept øker sterkt med inntekt eller utdanning, og at endringen rett og slett skyldes at folk har fått høyere inntekt eller utdanning. I så fall er det ikke den sosiale interaksjonen i seg selv, men eksogene forhold, som driver atferdsendringen. Økt grad av hensynsfullhet som er forårsaket av endrede sosiale normer, tilsvarer derimot det Manski (1993) kaller en *endogen sosial effekt*, det vil si at et individs tilbøyelighet til å opptre på en bestemt måte varierer med omfanget av tilsvarende atferd innenfor individets referansegruppe. Manski påpeker at selv om det er vanskelig å identifisere endogene effekter ut fra atferdsdata alene, så kan identifikasjonsproblemet reduseres ved hjelp av rikere datasett, som også inkluderer subjektive data som holdninger og forventninger.

På denne bakgrunn valgte vi å også inkludere spørsmål om holdninger til innendørs røyking i vår undersøkelse. Våre data viser faktisk at ikke bare atferd, men også forventede sosiale reaksjoner mot innendørs røyking har forandret seg. Både røykere og ikke-røykere hadde klart sterkere forventninger om negative reaksjoner i 1999 enn 10-15 år tidligere, se tabell 3 og 4.

Tabell 3. Svar fra dagligrøykere. Prosent

<i>Tenk deg at du røykte innendørs hjemme hos venner. Tror du det ville være svært sannsynlig, ganske sannsynlig, ganske usannsynlig eller svært usannsynlig at tilstedeværende ikke-røykere ville mislike det?</i>	<i>"Nå" (1999)</i>	<i>10-15 år tidligere, alder ≥ 30</i>
Antall som svarte	365	256
Svært sannsynlig	39.2	19.1
Ganske sannsynlig	30.7	20.7
Ganske usannsynlig	15.9	30.1
Svært usannsynlig	9.4	25.8
Vet ikke	5.5	4.3

Kilde: Nyborg og Rege (2002).

39 prosent av dagligrøykerne mente det var svært sannsynlig at noen ville reagere negativt på innendørs røyking i 1999, mot bare 19 prosent 10-15 år tidligere. Også for svaralternativet ”svært usannsynlig” ser vi at endringen er betydelig: Mens en fjerdedel av røykerne fant det svært usannsynlig at noen ville reagere negativt for 10-15 år siden, var det bare 9 prosent som oppfattet situasjonen i 1999 slik. Disse endringene i røykernes forventninger er mindre dramatiske enn de rapporterte endringene i atferd (tabell 1), men de er klart statistisk signifikante. Hvis vi tar ut fra datamaterialet alle røykere under 30 år, slik at respondentene blir de samme i de to kolonnene, endres ikke bildet i særlig grad. Bare 3,5 prosent av dagligrøykerne over 30 år fant det mindre sannsynlig at noen ville mislike innendørs røyking i 1999 enn tidligere; 45,3 prosent fant det mer sannsynlig.

Ikke-røykerne selv rapporterte også en forsterket tendens til negative reaksjoner, se tabell 4. Mens 56 prosent mente det var (svært eller ganske) usannsynlig at de ville reagere negativt på innendørs røyking i 1999, mente 70 prosent at det var usannsynlig at de ville mislikt det 10-15 år tidligere. Bare ca. 4 prosent av ikke-røykerne over 30 mente det var blitt mindre sannsynlig at de ville reagere negativt, mens 28 prosent mente det var blitt mer sannsynlig. Merk

imidlertid at røykerne lot til å ha betydelig sterkere forventninger om negative reaksjoner enn det ikke-røykerne selv ga uttrykk for.

Tabell 4. Svar fra ikke-røykere og "av og til"-røykere. Prosent

<i>Hvis det blir røykt innendørs når du er på besøk hos andre, er det svært sannsynlig, ganske sannsynlig, ganske usannsynlig eller svært usannsynlig at du ville mislike det?</i>	<i>"Nå" (1999)</i>	<i>10-15 år tidligere, alder ≥ 30</i>
Antall som svarte	795	563
Svært sannsynlig	19.5	11.7
Ganske sannsynlig	23.8	16.5
Ganske usannsynlig	20.9	23.4
Svært usannsynlig	35.3	46.9
Vet ikke	0.5	1.4

Kilde: Nyborg og Rege (2002).

Som nevnt innledningsvis ville neppe *Homo Economicus*, den sosialt sett temmelig enkle personen vi møter i grunnfagsbøkene, bekymre seg særlig om fenomenet sosiale normer. Det kan derfor være grunn til å spørre i hvilken grad røykere faktisk plages av negative sosiale reaksjoner. Vi stilte derfor også følgende spørsmål til dagligrøykerne i undersøkelsen (365 personer): "Hvis du tror at noen av de tilstedeværende misliker at du røyker, ville det plage deg mye, litt, eller ville det ikke plage deg?"

49 prosent svarte at det ville plage dem mye, 33 prosent svarte "litt", mens bare 16 prosent sa at det ikke ville plage dem. Det sosiale aspektet synes altså å være svært viktig for mange. Det er viktig å merke seg at det ikke nødvendigvis er snakk om åpenlyse reaksjoner her (som f.eks. tilsnakk); vi spurte bare om det ville plage folk hvis de *trodde* at noen mislikte røykingen deres.

Hvorfor har de negative reaksjonene blitt sterkere?

De respondentene som mente at sannsynligheten for negative reaksjoner hadde endret seg i løpet av perioden (dvs. de som valgte ulikt svaralternativ for hhv. ”nå”- og ”for 10-15 år siden”-spørsmålene i tabell 3 og 4) fikk et oppfølgingsspørsmål om hva de oppfattet som årsaken til de endrede reaksjonene. Spørsmålet til røykerne lød som følger:

Hva er årsaken til at ikke-røykerne har endret sin reaksjon på innendørs røyking? Si om du er helt enig, delvis enig, delvis uenig eller helt uenig i følgende svaralternativ:

- a) *Oppfatningene om helseskadene ved passiv røyking har endret seg*
- b) *Ikke-røykere er mindre vant til å bli utsatt for røykluft enn før*
- c) *Omgivelsenes holdninger har endret seg.*

Røykernes svar er oppgitt i tabell 5:

Tabell 5. Svar fra dagligrøykere. Prosent. Antall respondenter 129.

	<i>Helt enig</i>	<i>Delvis enig</i>	<i>Delvis uenig</i>	<i>Helt uenig</i>	<i>Vet ikke</i>
a. Endret oppfatning om helseskader	79.8	14.7	1.6	2.3	1.6
b. Mindre vant til det	58.9	26.4	4.7	8.5	1.6
c. Endrede holdninger	80.6	15.5	2.3	0.8	0.8

Kilde: Nyborg og Rege (2002).

Det er stor enighet om at både endrede oppfatninger om helseskader, hva man er vant til, og endrede holdninger fra omgivelsene bidrar til å forklare endrede reaksjoner fra ikke-røykerne.

Ikke-røykerne fikk et helt tilsvarende spørsmål om årsaken til endringen i egne reaksjoner. I tillegg til svaralternativene over, inneholdt spørsmålet til ikke-røykerne også et alternativ ”*jeg er mer vant til å bli utsatt til røykluft enn før*”.⁵

Tabell 6. Svar fra ikke-røykere og av-og til-røykere. Prosent. Antall respondenter 182.

	<i>Helt enig</i>	<i>Delvis enig</i>	<i>Delvis uenig</i>	<i>Helt uenig</i>	<i>Vet ikke</i>
a. Endret oppfatning om helseskader	64.8	21.4	4.4	8.8	0.5
b. Mindre vant til det	72.0	15.9	4.4	7.1	0.5
c. Mer vant til det	2.8	1.7	9.4	85.6	0.6
d. Endrede holdninger	46.2	31.3	6.6	14.8	1.1

Kilde: Nyborg og Rege (2002).

Også ikke-røykerne er i stor grad enige i at endrede reaksjoner blant annet kan forklares ved endrede oppfatninger om helseskader, ved at de er mindre vant til passiv røyking, og ved endrede holdninger hos omgivelsene. Legg imidlertid merke til at ikke-røykerne i større grad enn røykerne legger vekt på forklaringen om at de er blitt mindre vant til å bli utsatt for passiv røyking.

Kan en lovendring påvirke de sosiale normene?

I mange situasjoner kan sosiale normer føre til at folk "løper i flokk", og dette kan lede til "gode eller onde sirkler". I slike situasjoner kan myndighetenes inngripen virke annerledes enn det som predikeres ut fra tradisjonelle økonomiske modeller der sosial interaksjon ikke er eksplisitt tatt hensyn til. Dette kan også være tilfellet når det gjelder røykeatferd.

⁵ Opprinnelig var dette alternativet også inkludert i røykernes svaralternativer, men i testingen av spørreskjemaet ga dette opphav til så mange reaksjoner preget av vantro og forvirring at vi kuttet det i den endelige spørsmålsformuleringen. Bare det å antyde at ikke-røykere generelt sett kunne ha blitt *mer* vant til røykluft, ved å åpne for et slikt svaralternativ, lot til å bli oppfattet som særdeles merkelig. For den enkelte ikke-røyker kunne dette imidlertid opplagt være relevant, f.eks. pga. endret familiesituasjon.

Nedenfor vil vi presentere et kort, verbalt sammendrag av den teoretiske analysen i Nyborg og Rege (2002). Analysen viser at innføring av røykeloven kan ha bidratt til å vippe økonomien fra en ”ond” til en ”god” sirkel, sett fra ikke-røykernes perspektiv. (For røykere kan det samme naturligvis oppleves som en overgang til en ”ond” sirkel, der røykere i langt større grad enn tidligere utsettes for sosiale sanksjoner.) For en mer detaljert diskusjon av modellen viser vi til Nyborg og Rege (2002), der problemstillingen er analysert formelt ved hjelp av nyklassisk konsumentteori og evolusjonær spillteori.

Med "hensynsfull røykeatferd" vil vi her ikke mene hvorvidt folk røyker, men om de utsetter andre for passiv røyking. En endring i normen i retning av mer hensynsfull røykeatferd er derfor forenlig med uendret eller økt tobakkskonsum, hvis røykerne oftere går utendørs når de skal røyke. For enkelhets skyld vil vi anta nedenfor at andelen røykere er konstant i den perioden vi ser på, og at hver enkelt røykers tobakkkonsum er konstant. Data fra Statens Tobakkskaderåd (2002) viser at andelen røykere faktisk gikk noe ned i perioden 1988-1999, så denne forutsetningen holder ikke helt i forhold til empirien ovenfor. Som vi skal komme tilbake til nedenfor, vil det imidlertid være slik at dersom andelen røykere ikke kan regnes som eksogen, men istedet reduseres som en direkte eller indirekte følge av økte sosiale sanksjoner mot røykere, vil dette forsterke mekanismene i modellen.

Anta at ikke-røykere reagerer negativt på å bli utsatt for passiv røyking (ifølge Statens Tobakkskaderåd (2002) sier omtrent to av tre, inkludert dagligrøykere, at de føler ubehag av tobakksrøyk i rommet de oppholder seg). Anta videre at disse negative reaksjonene blir sterkere hvis ikke-røykeren er lite vant til å bli utsatt for passiv røyking (jfr. tabell 6). Dette kan skyldes en fysisk eller psykisk tilvenning, eller det kan skyldes at ikke-røykeren blir mer skuffet over røykerens oppførsel når hun ikke er vant til passiv røyking.

La oss dessuten anta at røykere synes det er ubehagelig om andre misliker røykingen deres. Det behøver ikke være snakk om åpenbare, negative reaksjoner; det kan være tilstrekkelig at røykeren *tror* at noen misliker det hun gjør. En røyker som vurderer om hun skal røyke innendørs eller gå ut, vil veie hensynet til andres reaksjoner opp mot den ulempen det innebærer å gå ut for å røyke (det kan for eksempel være surt og kaldt ute). Hvis røykeren er svært opptatt av sosial aksept, vil hun antakelig gå utendørs; men er været fryktelig, eller er

hun lite opptatt av hva andre synes, vil hun velge å røyke inne, og heller ta med på kjøpet ubehaget ved at noen kan mislike det.

Da røykeloven ble skjerpet i 1988, ble svært mange skjermet mot passiv røyking store deler av dagen, f.eks. på arbeidsplassen og under arbeidsreisen. Dermed ble de mindre vant til passiv røyking. Det kan ha ført til at deres negative reaksjoner når de faktisk *ble* utsatt for passiv røyking ble noe sterkere enn før. For mange røykere betød dette antakelig lite, men for noen førte det til at de sluttet å røyke innendørs (også i private hjem). Dermed ble ikke-røykerne enda mindre vant til røykluft. Dette forsterket de negative reaksjonene ytterligere, slik at enda noen flere røykere valgte å slutte å røyke innendørs. I henhold til modellen vil en slik prosess kunne fortsette helt til det bare er de som er aller minst opptatt av sosial aksept som fortsetter å røyke inne. Sett fra ikke-røykernes synspunkt har vi fått en "god sirkel": En sosial norm som tilsa at det er i orden å utsette andre for passiv røyking, er blitt erstattet med en norm som sier at dette ikke er akseptabelt.

"Gode" og "dårlige" sirkler er uttrykk for at det finnes flere mulige Nash-likevekter i modellen. "Sirklene" er bevegelser mot disse likevektene. Når en slik bevegelse er kommet langt, kan den være svært vanskelig å snu. I denne modellen er det to stabile Nash-likevekter: En der få eller ingen røykere er hensynsfulle, og en der svært mange (men neppe alle) er hensynsfulle. Innføringen av røykeloven innebærer at situasjonen der ingen eller svært få er hensynsfulle ikke lenger er en stabil likevekt i modellen, og økonomien beveger seg derfor over til den andre Nash-likevekten. For at en slik prosess skal finne sted, må reguleringen imidlertid ha et visst omfang. Er endringen for liten, vil røykere raskt oppdage at de sosiale reaksjonene fortsatt ikke er høye nok til å forsvare ulempen ved å måtte gå ut for å røyke, og kjedereaksjonen beskrevet over vil ikke komme igang.

Dersom reguleringen er stor nok til å sette prosessen igang, og reguleringen opprettholdes til prosessen har kommet forbi et kritisk nivå, vil de nye sosiale normene for hensynsfull røykeatferd faktisk kunne opprettholdes selv om reguleringen tas bort igjen. I denne situasjonen er det nemlig mulig at de sosiale sanksjonene mot "hensynsløse" røykere i seg selv er sterke nok til å opprettholde den nye likevekten. Hvis så og si alle har sluttet å røyke innendørs, vil det være vanskelig for den enkelte å begynne med det igjen, på grunn av sterke negative reaksjoner fra ikke-røykere. Dette vil gjelde både hjemme og på jobb. Når den nye

normen først har etablert seg, kan den derfor være meget stabil, og virke helt uavhengig av loven.⁶

Det vil imidlertid neppe være slik at *alle* røykere er hensynsfulle i en slik "hensynsfull" likevekt. Dersom det finnes røykere som bryr seg lite eller ingenting om sosial aksept, vil disse fortsette å røyke innedørs, selv om de dermed skiller seg fra de fleste andre røykere. Et resultat fra den teoretiske analysen er at jo strengere røykeloven er (i betydningen jo større del av dagen som tilbringes på steder der det ikke er lov å røyke), jo færre "hensynsløse" røykere vil det være igjen i den hensynsfulle likevekten.

Tankegangen skissert over innebærer at et offentlig politikk-tiltak indirekte kan ha ført til endring i atferd som det offentlige umulig kunne styrt direkte. I det norske samfunnet ville en lov som forbød eller begenstet røyking i private hjem antakelig være politisk uakseptabel, og dessuten nokså håpløs å håndheve (skjønt visse forslag om slike reguleringer har faktisk vært fremmet den siste tiden). Via virkningen på sosiale normer kan det imidlertid tenkes at røykeloven også har endret atferd i den delen av samfunnet der loven ikke gjelder.

Var det røykeloven som startet prosessen?

Dataene presentert over gir sterke indikasjoner på at det har vært et normskifte når det gjelder hensynsfull røykeatferd. Vi kan imidlertid ikke fastslå sikkert om normskiftet har vært satt i gang av endringene i røykeloven eller av andre forhold.

Det kan for eksempel hende at folk røyker mindre enn før, og at det er derfor ikke-røykerne i utgangspunktet ble mindre vant til røykluft. En slik endring vil kunne sette igang et

⁶ I utgangspunktet er det to Nash-likevekter i modellen: A, som er situasjonen der de fleste røykere røyker innedørs, og B, situasjonen der de fleste røykere går utendørs for å røyke. Hvis økonomien først har havnet i en av disse situasjonene, vil den forbli der med mindre vi får et eksogent sjokk. Anta at økonomien er i A, og at det innføres en røykelov som er kraftig nok til at A ikke lenger er noen Nash-likevekt, slik at B blir den eneste likevekten i modellen. Da vil økonomien bevege seg over til B. Anta så at loven fjernes igjen, *etter* at vi er kommet til B. Da er det nok en gang to likevekter i modellen, A og B, og økonomien befinner seg i en av dem, nemlig B. Økonomien vil derfor ikke uten videre flytte seg fra B; det må i så fall et eksogent sjokk til.

normskifte på akkurat samme måte som en offentlig regulering. Tall fra Statens tobakkskaderåd viser som nevnt at det var en viss nedgang i andelen voksne nordmenn som røykte i denne perioden, selv om nedgangen ikke var svært stor. En annen mulig forklaring er at oppfatningen av helseskadene ved passiv røyking har endret seg. Dette kan ha forsterket reaksjonene fra ikke-røykerne, og ført til at økonomien har vippet over i en annen likevekt som forklart over. Både tallene i tabell 5 og 6 over, og tall fra Statens tobakkskaderåd (2002) om oppfatninger om helseskader ved aktiv røyking, indikerer at oppfatningene om helseskader faktisk har endret seg.

Det er neppe mulig å fastslå fullstendig hvilken endring som ”egentlig” satte igang prosessen mot nye sosiale normer. Endrede oppfatninger om helseskader, redusert andel røykere, og innføringen av røykeloven kan alle ha spilt inn, og i så fall vil de ha bidratt i samme retning. For at normene skal endres, må de negative reaksjonene fra ikke-røykerne overstige et kritisk punkt. Det er først da de selvforsterkende mekanismene omtalt over setter i gang. Hvilken faktor som var dråpen som til syvende og sist fikk begeret til å flyte over, er kanskje mindre vesentlig, så lenge alle faktorene faktisk vil ha bidratt til å fylle begeret.⁷

Konklusjoner

Denne artikkelen har presentert data som indikerer at det har skjedd en endring i sosiale normer for hensynsfull røyking i Norge. Vi har også skissert et teoretisk argument, som er utdypet i Nyborg og Rege (2002), som forklarer hvordan endringene i røykeloven kan ha gitt støtet til dette normskiftet.

Røykeatferd er et tema som engasjerer de fleste. Spørsmålene reist over er imidlertid også interessante på et mer generelt grunnlag. Dersom reguleringer iverksatt av offentlige myndigheter indirekte kan endre sosiale normer, er det viktig at myndighetene har en god forståelse av de mekanismene som driver slike prosesser. I dette tilfellet har endringen i

⁷ Det kan også tenkes at lovendringen er å betrakte som endogen, idet endrede oppfatninger om helseeffekter kan ha gjort lovendringen politisk akseptabel. Dette endrer ikke mekanismene i modellen, bortsett fra at det er oppfatningene om helseskader som initialt forårsaker lovendringen, før denne gir de virkningene som er beskrevet i analysen.

normene støttet opp under myndighetenes formål med politikken. I andre sammenhenger kan politiske tiltak komme til å undergrave sosiale normer på en uheldig og utilsiktet måte.

Vår analyse av røykeres atferd illustrerer også et fenomen som kan opptre i situasjoner der sosiale interaksjoner er viktig: Selv om eksogene forhold (som f.eks. oppfatningene om helseskader) skulle endre seg langsomt og uten dramatiske skift, kan vi likevel få brå, dramatiske skift i atferd, fordi utviklingen på et visst punkt kan overskride en kritisk grense der økonomien vipper over i en annen likevekt.⁸ Som indikert over, kunne det godt tenkes at norm-skiftet for hensynsfull røyking ville ha funnet sted selv uten noen skjerpning av røykeloven, men at det bare hadde tatt litt lengre tid: Hvis oppfatningene om helseskader ved passiv røyking hadde endret seg gradvis over lang tid, og forutsatt at de negative reaksjonene mot passiv røyking blir sterkere jo mer skadelig man tror dette er, ville reaksjonene før eller senere nå det kritiske punktet der den selvforsterkende prosessen mot et normskifte settes i gang. Mer generelt kan det altså være slik at en langsom holdningsendring kan pågå i mange år uten synlige virkninger på atferd, for deretter å gi store og brå endringer.

Vår intensjon har selvsagt ikke vært å hevde at lovendringer *nødvendigvis* endrer sosiale normer. Det finnes en rekke eksempler på lover og reguleringer som ikke har fungert holdningsskapende i den grad myndighetene har ønsket. ”Gode” eller ”onde” sirkler av den typen vi har beskrevet her kan oppstå når insentivene for en bestemt atferd er *sterkere jo flere andre som opptrer på samme måte*. Det er ikke i alle situasjoner insentivstrukturen er slik. For å starte en ”god sirkel” må en politikk-endring dessuten være sterk nok til at status quo ikke lenger er en likevektssituasjon; og det kan være vanskelig å si på forhånd akkurat hva som er ”sterkt nok”. Dette vil blant annet avhenge av hvor sterke de private insentivene er, og i hvilken grad disse faktisk varierer med andres atferd.

Sosiale normer spiller likevel en viktig rolle for mange forhold av samfunnsmessig betydning. Noen eksempler kan være trygdemisbruk, svart arbeid, individuell miljøinnsats, eller etterspørsel etter private skoleplasser. I forbindelse med politikkutforming på områder som angår slike forhold er det viktig at myndighetene er oppmerksomme på muligheten for

⁸ Det er selvsagt ikke bare i analyser av normer dette kan opptre. I moderne mikroøkonomisk teori analyseres mange situasjoner der multiple likevekter kan oppstå, for eksempel når vi har det som kalles nettverkseksternaliteter.

interaksjon mellom politikken og normene, og på at langsomme endringer i underliggende holdninger brått kan resultere i store forandringer i de sosiale normene. Fordi slike prosesser har preg av "gode eller dårlige sirkler", kan det være svært vanskelig å føre økonomien tilbake til utgangspunktet når prosessen først har kommet for langt. Samspillet mellom offentlige lover og reguleringer, økonomiske insentiver og sosiale normer er derfor et viktig felt for samfunnsforskningen framover.

Referanser:

- Akerlof, George A., (1980), "A Theory of Social Custom, of Which Unemployment may be One Consequence", *The Quarterly Journal of Economics*, June, 749-775.
- Becker, G. S. (1968): Crime and Punishment: An Economic Approach, *Journal of Political Economy* **76**, 169-217.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise of the Family*, Cambridge, Mass. : Harvard University Press.
- Becker, G. S., and K. M. Murphy (1988): A Theory of Rational Addiction, *Journal of Political Economy* **96** (4), 675-700.
- Bernheim, D. B. (1994): A Theory of Conformity, *Journal of Political Economy* **102**, 841-877.
- Binder, M., og M. H. Pesaran (2001): Life-Cycle Consumption under Social Interactions, *Journal of Economic Dynamics & Control* **25**, 35-83.
- Bolton, G. E., og A. Ockenfels (2000): ERC: A Theory of Equity, Reciprocity, and Competition, *American Economic Review* **90** (1), 166-193.
- Brekke, K. A., S. Kverndokk, and K. Nyborg (2002): An Economic Model of Moral Motivation, *Journal of Public Economics*, forthcoming.
- Brock, W. A., and S. N. Durlauf (2001): Discrete Choice with Social Interactions, *Review of Economic Studies* **68**, 235-260.
- Bruvoll, A., B. Halvorsen, and K. Nyborg (2000): Household Sorting of Waste at Source, *Economic Surveys* 4/2000, 26-35, Oslo: Statistics Norway.
- Cole, H. L., G. L. Mailath, and A. Postlewaite (1992): Social Norms, Savings Behavior, and Growth, *Journal of Political Economy* **100**, 1092-1125.

- Elster, Jon (1989): Social Norms and Economic Theory, *Journal of Economic Perspectives* 3(4), 99-117.
- Fehr, E., og U. Fischbacher (2002): Why Social Preferences Matter – The Impact of Non-Selfish Motives on Competition, Cooperation and Incentives, kommer i *Economic Journal*.
- Gächter, S., and E. Fehr (1999): Collective Action as a Social Exchange, *Journal of Economic Behavior and Organization* 39, 341-369.
- Lindbeck, Assar (1997): Welfare State Disincentives with Endogenous Habits and Norms, *Scandinavian Journal of Economics* 97(4), 477 - 494.
- Lindbeck, A., S. Nyberg, and J. W. Weibull (1999): Social Norms and Economic Incentives in the Welfare State, *Quarterly Journal of Economics* 114 (1), 1-35.
- Manski, C. F. (1993): Identification of Endogenous Social Effects: The Reflection Problem, *Review of Economic Studies* 60 (3), 531-542.
- Nyborg, Karine og Mari Rege (2002): On Social Norms: The Evolution of Considerate Smoking Behavior. Revidert versjon av *Discussion Paper 279*, Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Schram, A. (2000): Sorting Out the Seeking: The Economics of Individual Motivations, *Public Choice* 103, 231-258.
- Statens Tobakkskaderåd (2002): Hjemmeside på <http://www.tobakk.no>.
- Weibull, J. W. (1995): *Evolutionary Game Theory*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.